

2018

P. S. Sonawane

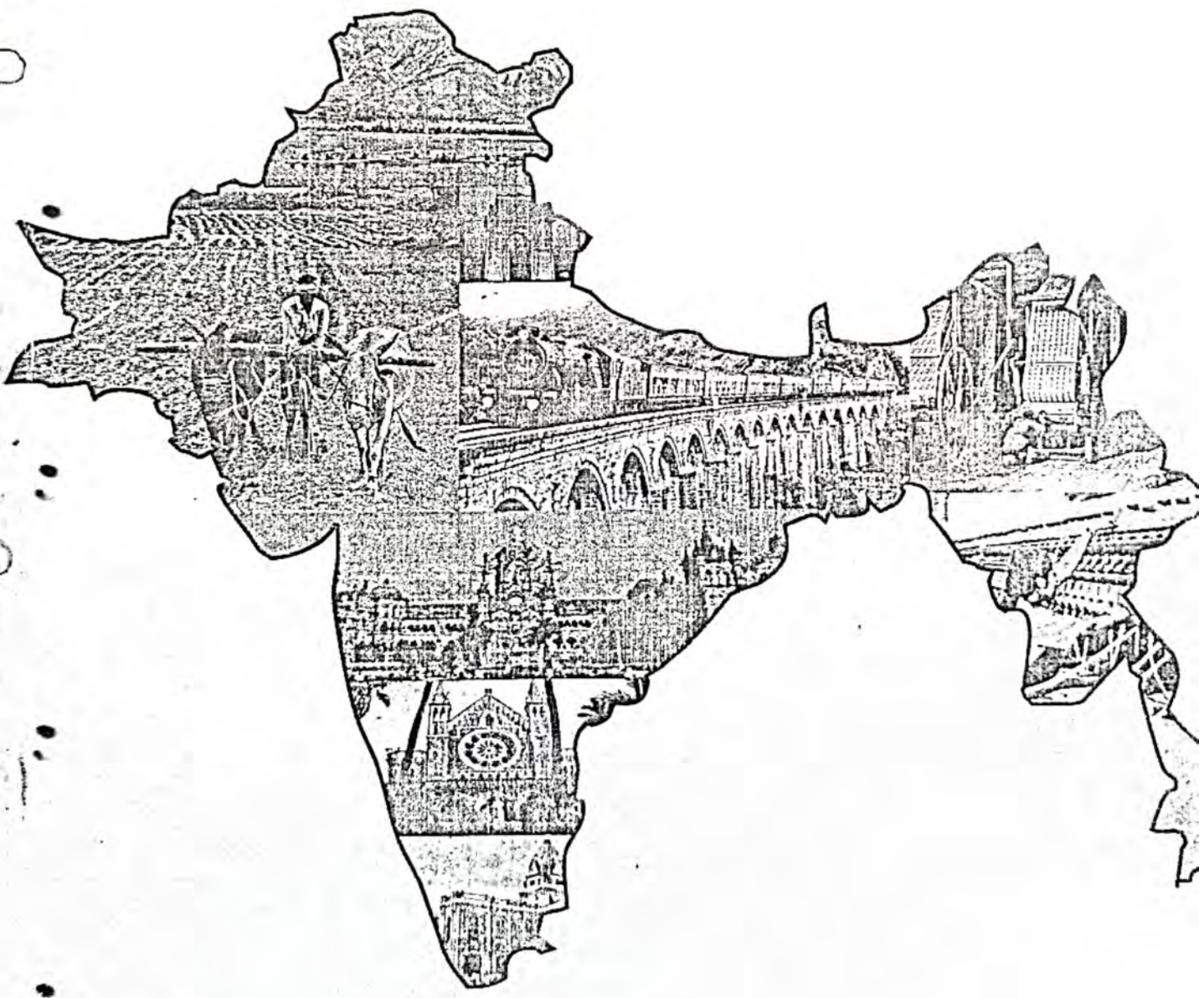
Volume 9 (Special Issue 07) Jan. 2018 ISSN-No.2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

Editor - Dr. R. V. Bhole

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

UGC Journal list No. 64768

Volume 9

Special Issue- 7, January 2018

ISSN-2230-9578

Special Issue Editor

Dr. Dnyaneshwar S. Suryawanshi

Principal VWS College, Dhule.

Editorial Board

Asst. Prof. Rajvirendrasing R. Gavit
Head, Department of History
VWS College, Dhule

Asst. Prof. Satish Jagannath Nikam
Department of History
VWS College, Dhule

Dr. Sunil C. Amrutkar
Department of History
VWS College, Dhule

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M. S.) 425102

[Email-info@jrdrvb.com](mailto:info@jrdrvb.com) Visit-www.jrdrvb.com

**Journal of Research and Development
Volume 9 (Special Issue- 7) January 2018**

ब्रिटीश कायदे आणि भारतीय शिक्षण

डॉ. पी. एस. सोनवणे
प्राचार्य
श्रीमती विमलबाई उतमराव
पाटील कला व कॅ. डॉ. भास्कर
सदाशिव देसले विज्ञान
महाविद्यालय साक्री

ज्ञान हे माणसाला त्याच्या खऱ्या अवस्थेची कल्पना आणून देते व योग्य मार्गाचा तो विचार करू लागतो.¹ या विचाराने प्रभावीत झाल्यामुळे शिक्षण घेण्याकडे कल वाढू लागला होता. व्यक्तीच्या बौद्धिक, मानसिक व सांस्कृतिक विकासाला उपयोगी जे ज्ञान तेच शिक्षण असते. माणसाचे मन आणि बुद्धी हे शिक्षणाने प्रगत व विकसित होते.² मानवी वर्तनावर परिणाम करणारे काही उपाय आहेत. मानवी दृष्टिकोण व सुखासाठी होणारे प्रयत्न यांच्यावर लोकमत व शिक्षण यांचा प्रभाव पडतो. आपली संस्कृती श्रेष्ठ आहे, आपले ज्ञान उच्चप्रतीचे आहे व त्या जोरावरच हिंदी लोकांचा उद्धार केला पाहिजे अशी अनेक इंग्रज राज्यकर्त्यांची भावना दिसून येते. १८१३ मध्ये सर थॉमस मन्रो यांनी कॉमन्स सभागृहामध्ये आपले विचार व्यक्त करताना म्हटले होते की, हिंदी लोकांना सुसंस्कृत बनविणे हे आपले आद्यकर्तव्य आहे.³ मुंबई ईलाख्यातील शिक्षणाची घडी पध्दतशीररीत्या वसविण्याकरिता ब्रिटीश सरकारने प्रयत्न केले होते. त्यासाठी मुंबईत एतदेशीय लोकांच्या प्रेरणेने आणि सहकार्याने शिक्षणाचे बीजारोपण केले ही गोष्ट खरोखरच वाखनण्याजोगी होती.⁴ जॉन स्टुअर्ट मिल यांच्या मते "सरकारचे कर्तव्य लोकांना सुजाण करण्याचे आहे. ते कायद्याच्या संहितेने पार पडणार नाही, तर माता-पिता ज्याप्रमाणे अधिकार गाजवतात, मुलांना शिस्त लावतात तसा अधिकार गाजवून होईल. पाश्चात्य ज्ञान व स्वायत्त सरकार यांचे शिक्षण हिंदी लोकांना देऊन होईल".⁵ असे दिसून येते की काही ब्रिटीश राज्यकर्ते भारतीयांना शिक्षण देऊन सुसंस्कृत करण्याचा प्रयत्न करत होते. शिक्षण, शैक्षणिक धोरण, अभ्यासक्रम, खर्च व उत्पन्नाच्या बाबी यासाठी काही प्रशासकीय अधिकाऱ्यांच्या मदतीने शालेय प्रशासनात इंग्रजांनी महत्त्वाची भूमिका बजावलेली आढळते.

• **बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटी :-** १८१५ मध्ये मुंबई येथे "बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटीची" स्थापना करण्यात आली होती. या संस्थेचा मुख्य उद्देश हिंदी लोकांना शिक्षित करणे हा होता. या संस्थेमार्फत देशीभाषेतून ग्रंथनिर्मिती करण्यासाठी १८२० मध्ये "दि नेटिव स्कूल अँड स्कूल बुक कमिटी" नावाची संस्था स्थापन करण्यात आली होती. या संस्थेने मुंबई शहरात अनेक शाळा सुरु केल्या होत्या. अनेक पुस्तकांची मराठी व गुजराथी भाषेत भाषांतरे केली होती.⁶ दि नेटिव स्कूल अँड स्कूल बुक कमिटीद्वारा शैक्षणिक कामकाजाला सुरुवात करण्यात आली होती.

• **बॉम्बे नेटिव स्कूल बुक आणि स्कूल सोसायटी :-** १८२२ मध्ये प्रथम "बॉम्बे नेटिव स्कूल बुक आणि स्कूल सोसायटी" नावाची एक संस्था स्थापन करण्यात आली होती. बॉम्बे प्रांतातील स्थानिक लोकांना शिक्षण मिळावे म्हणून स्थापन करण्यात आलेली ही पहिलीच अशासकीय संस्था होती. या सोसायटीचा प्रमुख म्हणून माऊंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन हे होते. इतर सदस्य युरोपियन होते. की जे स्थानिक लोकांना शिक्षित करण्यासाठी उत्सुक होते.⁷ या सोसायटीने शासनाकडे एक अहवाल पाठविला

होता. त्यात त्यांना स्थानिक (देशी) शिक्षण पध्दतीतील दोष आढळून आले होते. व ते दोष काढण्यासाठी ब्रिटीश शासनाकडे आवश्यक असलेली आर्थिक मदतीची मागणी केली होती.⁸ थोडक्यात देशी शिक्षण संस्थांना हातभार लावण्यासाठी व देशी शिक्षण पध्दतीतील दोष कमी करण्यासाठी ब्रिटीश व युरोपियन सदस्यांनी मदत केल्यांचे दिसून येते. त्यांनी केलेल्या प्रयत्नाला ज्ञान प्रसारक मंडळाची साथ लाभल्याने मुलींच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न झालेले आढळतात.

• **ज्ञानप्रसारक मंडळाचे मुलींच्या शाळांसाठी प्रयत्न :-** एल्फिन्स्टनने भारतीय लोकांना मुलींच्या शिक्षणासाठी आवाहन केले होते. "ज्ञानप्रसारक मंडळ हे मुलींच्या आठ शाळा सुरु करणार आहे. तेव्हा कोणी आर्थिक मदत, चित्रे, नकाशे दिल्यास त्यांचे उपकार होतील आणि अज्ञान व दारिद्र्य दूर करण्यास मदत होईल."⁹ एल्फिन्स्टनच्या या आवाहनावरून असे लक्षात येते की, त्यांना मुलींच्या शिक्षणाविषयी फार अस्मिता दिसते. समाजातील अज्ञान आणि दारिद्र्य दूर करण्यासाठी त्यांचा प्रामाणिक प्रयत्न दिसतो.

● **पाश्चात्य शिक्षणप्रणालीचे अनुकरण :-**
इंग्रजी शिक्षणाच्या प्रसारामुळे भारतात शिक्षणात प्रगती घडून येईल असे धोरण राबविलेले दिसते. ब्रिटिशांच्या नव्या शिक्षणाच्या धोरणामुळे न्याय, वेदांत, व्याकरण, अलंकार इत्यादी जुन्या संस्कृत विद्येचे निरर्थकत्व भारतीय लोकांच्या लक्षात आले व इतिहास, भूगोल, खगोलशास्त्र, पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र अशा पाश्चात्य शिक्षणाचे महत्त्व पटू लागले. म्हणून संमाजातील जुन्या सरंजामदार, वतनदार वर्गाचे महत्त्व कमी होऊन सरकारी नोकरी, व्यापार व उद्योग यांचे महत्त्व वाढले. त्यामुळे एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात महाराष्ट्रातील सुशिक्षित वर्गात सृष्टीच्या ज्ञानाविषयी जागृती निर्माण झाली, व तशा प्रकारचे नवीन ज्ञान असलेल्या पुस्तकांची निर्मिती केली.^{१०} पाश्चात्यांच्या या विचाराने प्रभावीत झालेला समाज पाश्चात्य शिक्षण प्रणालीचे अनुकरण करू लागला होता.

● **मराठी भाषेत पुस्तकांची निर्मिती :-**
एल्फिन्स्टनने शाळा सुरु करण्यात जसा पुढाकार घेतला होता तसाच मराठी पुस्तके छापणासाठीही उत्तेजन दिलेले होते. कॅप्टन जॉर्ज जर्ल्डिस, सदाशिव काशिनाथ ऊर्फ बापू छत्रे, जगन्नाथ शास्त्री, हरी केशवजी यांनी सन १८०४ ते १८५८ या कालावधीत शालोपयोगी क्रमिक पुस्तके तयार केली व इंग्रजी पुस्तकांची भाषांतरेही केली होती. त्यामुळे इंग्रजी राजवटीत विद्या ही ब्राह्मणांची मक्तेदारी राहिली नाही व सर्व जातीधर्माच्या विद्यार्थ्यांना शाळेत शिक्षण घेता येऊ लागले. ब्रिटिश राजवटीमुळे ज्ञानाचे दरवाजे जसे सर्वांसाठी खुले झाले तसेच पुस्तके छापली गेल्यामुळे ज्ञानाचा प्रसारही सर्वत्र झाला.^{११} ज्ञानग्रहण करण्यामध्ये ब्राह्मणांची संख्या जास्त असली तरी इतर जातीचे विद्यार्थीही शिक्षण घेऊ लागले होते हे विशेष महत्त्वाचे होते. कारण देशी भाषेतच पुस्तके उपलब्ध झाल्यामुळे हे सर्व शक्य झाले हे मात्र विसरून चालणार नाही. बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटीने विविध भूमिकेतून प्रयत्न करून हिंदी जनतेला शिक्षणाच्या प्रवाहात आणले होते.

● **माल्कमचे शिक्षण विषयक धोरण :-**
१८२७ पर्यंत एल्फिन्स्टन गव्हर्नर होता. त्यानंतर मुंबई प्रांताचा गव्हर्नर म्हणून सर जॉन माल्कम यांची नियुक्ती झाली. मुंबई प्रांतात व संपूर्ण भारतात पाश्चिमात्य संकल्पना, संस्था, मूल्य यांचा प्रसार करताना भारतीयांच्या मूल्यांना, संस्थापध्दतीला धक्का

न लावता प्रसार करावा ही त्यांची धारणा होती. पाश्चिमात्य मूल्य भारतात स्थिर झाल्यावर येथील अंधश्रद्धा व रुढीपरंपरा कमी होतील. येथील लोकांची मने जिंकून, त्यांचे अंतःकरण काबीज करून भारतात आपले ज्ञान वाढवावे व त्यांच्या विद्येशी आपल्या पाश्चिमात्य ज्ञानाचा मिलाफ घडवून आणावा असा विचार त्याने मांडला होता. एवढेच नव्हे तर तो म्हणतो की, आपले राजकीय वर्चस्व जरी भविष्यात संपले तरी भारतातील जनतेने आपले नाव कृतज्ञतेने घेत राहावे असे दर्जेदार शासन आपण भारताला दिले पाहिजे.^{१२} माल्कम यांनी एल्फिन्स्टनचे शैक्षणिक धोरण उचलून धरले व शिक्षणाचे माध्यम मातृभाषेत असावे यावर भर दिला. त्यामुळेच मातृभाषेत शिक्षण देणाऱ्या २१६ शाळा सुरु झाल्या व त्या शाळांमध्ये १२ हजार विद्यार्थ्यांना शिक्षण दिले जाऊ लागले होते.^{१३}

● **मेकॉलेचे शिक्षणविषयक विचार :-**
भारतीयांना पाश्चात्य भाषेचे ज्ञान व्हावे हे मेकॉलेचे ठाम मत होते. कारण त्यामुळे भारतात ऐक्य प्रस्थापित होईल व वैज्ञानिक तंत्र आणि त्याचा उपयोग या विषयी परिचय होण्यास भारतीयांना मदत होईल. या विचाराने प्रभावीत झालेल्या मेकॉलेने हिंदी जनतेला शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न केला होता. मेकॉलेने इंग्रजी भाषेतून शिक्षण देण्याची योजना तयार केली. व ती लॉर्ड बेंटिंकने १८३५ मध्ये स्विकारली. ही योजना फक्त राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी व उत्तम कारकून तयार करण्याच्या दृष्टीने तयार केलेली होती, परंतु हिंदी लोकांना इंग्रजी शिक्षण घेण्याची व पाश्चात्य ज्ञान मिळविण्याची तीव्र इच्छा असल्यामुळे इंग्रजी शिक्षणामुळे बरेच कारकून तयार करण्यास मदत झाली होती.^{१४} कंपनी सरकारने इंग्रजी भाषा माध्यम म्हणून स्वीकारावी हा मेकॉलेच्या प्रस्ताव उपयोगी पडला होता.^{१५} १८३५ मध्ये बेंटिंकने जे शिक्षणाविषयी धोरण जाहीर केले होते. त्यामुळे भारतात इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसार झाला यात संशय नाही, परंतु १८५३ पर्यंत शिक्षणाची सर्वंकष योजना तयार करण्यात आलेली नव्हती.^{१६}

● **लॉर्ड बेंटिंकची योजना :-** गव्हर्नर जनरल लॉर्ड बेंटिंक पुरोगामी वृत्तीचा व सम्यक विचाराचा असल्याने त्याने मेकॉलेच्या योजनेत काही प्रमाणात बदल करून काही नवीन शिफारशी केल्या. त्याप्रमाणे ७ मार्च १८३५ रोजी शिक्षणासंबंधी नवा आदेश जाहीर केला होता.

- युरोपियन कला आणि विज्ञान ह्यांचा भारतात प्रसार करणे हे ब्रिटिश सरकारचे ध्येय होते.
 - शिक्षणावरील सर्व निधी इंग्रजी शिक्षणावर खर्च करण्यात यावा.
 - पौर्वात्य संस्था नष्ट करू नयेत, त्यांच्यातील शिक्षकांना आणि विद्यार्थ्यांना पूर्वीचे विद्यावेतन चालू ठेवावे.
 - भविष्यात पैशाचा विचार करून भारतीय भाषांमधील पुस्तकांवर खर्च करू नये.
 - असे बचत झालेल्या पैशांचा उपयोग इंग्रजी वाङ्मय आणि विज्ञान यांच्या एतद्देशीयांमध्ये प्रसार करण्यासाठी व्हावा.¹⁹
- बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटीच्या प्रयत्नातून एतद्देशीयांना शिक्षणाची दालने उघडी करण्यात आली. एलफिन्स्टन सारख्या कार्यक्षम अधिकाऱ्याने त्यात रस घेतला. त्यानंतर माल्कमने एलफिन्स्टनच्या धोरणाचा पाठपुरावा करत हिंदी जनतेला शिक्षणाचा प्रवाहात आणले. त्यात भर पडली इंग्रजी भाषेतून शिक्षण देण्याची. त्याचा प्रणेता होता जॉर्ज मेकॉले. मेकॉलेने मांडलेल्या धोरणाप्रमाणे इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण देण्यात यावे ही भूमिका स्वीकारून गर्व्हर जनरल विल्यम बॅटिक यांनी दिलेल्या आदेशाने शिक्षणाच्या प्रवाहाला गती मिळाली होती. झिरपा सिध्दांताप्रमाणे वरच्या वर्गाला शिक्षण देऊन खालच्या वर्गापर्यंत पोहचविण्याचा इंग्रजांनी प्रयत्न केला होता. त्यासाठी त्यांनी शालेय प्रशासनात आमूलाग्र बदल करून शिक्षण क्षेत्रात भरीव कामगिरी बजावली होती.
- बोर्ड ऑफ एज्युकेशनचे कार्य :- मुंबई प्रांतातील शिक्षणाला निश्चित दिशा देण्यासाठी १८४० मध्ये मुंबई येथे "बोर्ड ऑफ एज्युकेशन" ची स्थापना करण्यात आली होती. मुंबई ईलाख्यातील शिक्षणाची पध्दतशीर व्यवस्था करण्याचा पहिला प्रयत्न या मंडळाने केला होता. या मंडळात तीन सरकार नियुक्त व बॉम्बे नेटिव एज्युकेशन सोसायटीच्या प्रतिनिधीमधून तीन सभासद होते.¹⁶ हे मंडळ १५ वर्षे अस्तित्वात होते. या मंडळाने अनेक शाळा सुरू करून इयत्तावार अभ्यासक्रम तयार केला होता. व शिक्षणात नादारीचे तत्त्व आमलात आणले होते. याद्वारे शिक्षणात सुसूत्रता निर्माण केली होती.¹⁷ ब्रिटिशांच्या शिक्षणविषयक धोरणाचा परिणाम म्हणजे शिक्षणाचे सुसूत्रीकरण होय. त्यासाठी सुपरिडेंटची नेमणूक करून शाळांची तपासणी करण्यात येत होती.¹⁸ शाळा

तपासणीसाठी मुंबई ईलाख्याचे तीन भागांत विभाजन केले होते. व प्रत्येक भागाला एक 'सुपरिडेंट' नेमला होता. तसेच देशी भाषांना उत्तेजन देण्याचा प्रयत्न केला होता. विविध विषयांचे पुस्तके मराठी आणि गुजराथी भाषेतून तयार केली होती. बोर्ड ऑफ एज्युकेशनचे सभासद म्हणून जगन्नाथ शंकरशेठ आणि कॅप्टन कॅन्डी यांनी बहुमोल अशी कामगिरी केली होती.¹⁹

- मातृभाषेतून शिक्षणाचे माध्यम :- मुंबई ईलाख्यात मातृभाषा हेच शिक्षणाचे माध्यम असावे असे एलफिन्स्टनचे धोरण होते. म्हणून नव्या शिक्षणाचा लाभ अगदी सामान्य शेतकऱ्यांला सुध्दा व्हावा व आपल्या व्यवसायात त्याला उपयोगी पडावे असे त्यांना वाटत होते. १८४३ मध्ये मुंबई हायकोर्टचे जज सर इरस्किन पेरी हे शिक्षण समितीचे अध्यक्ष होते. त्यांनी इंग्रजी माध्यमाची वाजू उचलून धरून महाराष्ट्राने देखील बंगालचे अनुकरण करावे असे विचार मांडले होते. तेव्हा कर्नल जेव्हिस आणि मंडळाच्या तीन इतर सभासदांनी त्याला विरोध करून मातृभाषा हेच माध्यम असावे असा आग्रह धरला होता. यात जगन्नाथ शंकरशेठ व त्यांचे इतर सहकारी यांचे फार मोलाचे योगदान होते. म्हणून मातृभाषेचे माध्यम जवळपास सर्व शाळांपर्यंत पोहचण्यास मदत झाली होती.²⁰ रयतेला शिक्षण देणे हे आपले कर्तव्य आहे. त्यासाठी उत्तम दर्जाचे शिक्षणखाते निर्माण केले पाहिजे असे एलफिन्स्टनला वाटत होते. त्याचबरोबर मुंबई प्रांताची स्थानिक भाषा मराठी असल्यामुळे व्यवहारात व प्रशासनात सुलभता यावी म्हणून इंग्रज अधिकाऱ्यांना मराठी भाषा चांगल्याप्रकारे समजणे आवश्यक होते. या दोन्ही भाषांपैकी किमान एकाभाषेचे ज्ञान महसुली अधिकाऱ्यांला असणे आवश्यक आहे असे कंपनी सरकारला वाटत होते.²¹ एलफिन्स्टनच्या विचाराने असे लक्षात येते की जर भारतात इंग्रजी सत्ता रुजवायची असेल तर स्थानिक भाषांना प्राधान्य देणे महत्त्वाचे आहे याची जाणीव त्याला होती.²² शाळांच्या अभ्यासक्रमात इंग्रजी भाषेचे शिक्षण कोणत्या इयत्तेपासून सुरू करावे या विषयी ब्रिटिश सरकारच्या प्रशासनामध्ये एक वाक्यता आढळत नाही. त्यामुळे इंग्रजीमध्ये प्रावीण्य मिळविता आले नाही तर विद्यार्थी शिक्षण अर्धवट सोडून देत असत.²³ म्हणून स्थानिक भाषेत शिक्षण द्यावे असे एलफिन्स्टनला वाटत होते.

● **स्थानिक भाषेतून पुस्तकांची निर्मिती :-** कर्नल जेव्हिस, जगन्नाथ शंकरशेट यांनी म्हटले की, ज्या भाषा लोकांना अवगत आहेत त्यात विद्या शिकवावी म्हणजे सोपे होईल. इंग्लिश शिकणे कठिण, इंग्लिश भाषा शिकवून अगदी थोड्यांची सुधारणा होईल, परंतु जर स्थानिक भाषेत पुस्तके तयार करून विद्या शिकविली तर मोठ्याप्रमाणात सुधारणा होईल.^{२६} शिक्षण कोणत्या भाषेत असावे असा वाद निर्माण झाला होता. १८४८ मध्ये कंपनी सरकारने मराठी, गुजराथी व इंग्लिश यांची परीक्षा घेतली होती. जे स्थानिक भाषेत अभ्यास करतील त्यांना लवकर ज्ञान होईल म्हणून स्थानिक भाषेत विद्याभ्यास करावा. व जे उच्च विद्या इंग्रजी भाषेतून शिकण्यास इच्छित आहेत त्यांना सरकारने मदत करावी. शिक्षण मंडळाने इंग्रजी शिक्षणासाठी पुष्कळ खर्च केला होता, परंतु मराठी व गुजराथी यांच्यासाठी कमी खर्च केल्याचे आढळते. म्हणून हेच जर उलट केले तर अधिक फायदा होईल. कारण स्थानिक भाषेत शिक्षण दिले तर लोकांमध्ये सुधारणा होईल असे कंपनी सरकारला वाटू लागले होते.^{२७} मराठी, गुजराथी भाषक शिक्षक व पंतोजी यांना चांगल्यारीतीने तयार करून त्यांना चांगला पगार दिला तर त्यांचा शाळांच्या कामकाजात उत्तम उपयोग होईल. व नवीन स्थानिक भाषेत पुस्तके तयार करण्यासाठी त्यांची मदत मिळेल.^{२८} थोडक्यात कंपनी सरकारच्या काळात स्थानिक भाषेतून शिक्षण द्यावे यासाठी झटणारे काही इंग्रज अधिकारी होते. याचा फायदा खानदेशातील लोकांनी घेतला. व बऱ्याच ठिकाणी शाळा सुरु केल्या होत्या.

शाळांमध्ये शिकणारे विद्यार्थी, त्यांची संख्या यांची माहिती मिळविण्यासाठी बोर्ड ऑफ एज्युकेशनने १८४७ मध्ये स्थानिक शाळांची माहिती गोळा केली होती. त्या माहिती प्रमाणे स्थानिक शाळा आणि विद्यार्थी संख्या वाढलेली होती असे आढळून आले.^{२९}

● **सर रस्किन पेरीचा नवा दृष्टीकोण :-** १८४३ मध्ये सर रस्किन पेरी यांच्या विचारसरणीमुळे शिक्षण क्षेत्रात नवा दृष्टीकोण निर्माण झाला. मराठी भाषेतून शिक्षण देण्याची एलफिन्स्टनची योजना टाकून देण्यात यावी व इंग्रजी शिक्षण काही निवडक लोकांना देण्यात यावे आणि असे पाश्चात्य शिक्षण घेतलेल्या भारतीयांनी आपल्या देशबांधवांना शिकवावे असा पेरीचा शिक्षणाविषयी नवा विचार होता.^{३०}

● **लॉर्ड डलहौसीच्या काळातील शिक्षणविषयक बदल :-** १८१८ मध्ये पेशवाईचा

शेवट झाला आणि महाराष्ट्रातील पेशव्यांच्या प्रदेशावर कंपनी सरकारची सत्ता प्रस्थापित झाली. पेशवाईच्या काळात सर्वसामान्य जनतेसाठी सार्वजनिक शिक्षण दिले जात नव्हते. परंतु कंपनी सरकारची सत्ता स्थापन झाल्यानंतर शिक्षणासाठी आर्थिक तरतूद केलेली होती. त्यासाठी दक्षिणा फंडाची स्थापना करण्यात आली होती. शिक्षणात एकसूत्रता असावी व शिक्षण क्षेत्रात प्रगती व्हावी म्हणून प्रशासकीय व्यवस्था करण्यात आली होती. त्यासाठी संचालक, तपासनीस व त्यांना मदत करणारे इतर कर्मचारी यांची नियुक्ती करण्यात आली होती.

१८१३ च्या चार्टर अॅक्टनुसार कंपनी सरकारने दरवर्षी एकलक्ष रुपये खर्चाची तरतूद केली होती. १८१५ मध्ये बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना करून हिंदी लोकांच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न केला. व १८२२ मध्ये बॉम्बे नेटिव स्कूल आणि स्कूल सोसायटीची स्थापना करून अनेक पुस्तकांची मराठी व गुजराथी भाषेत भाषांतरे केली होती. एलफिन्स्टनने शाळा सुरु करण्यात व पुस्तके छापण्यासाठी पुढाकार घेऊन शिक्षणक्षेत्रात प्रगती करण्यासाठी प्रयत्न केला होता. एलफिन्स्टन नंतर माल्कमने एलफिन्स्टनचे धोरण उचलून धरले होते. त्यानंतर मेकॉलेने भारतीयांना पाश्चात्य ज्ञान व्हावे म्हणून प्रयत्न केले होते. तर बेंटिकने १८३५ मध्ये आपले शिक्षण विषयक धोरण जाहीर केले होते. १८४० मध्ये बोर्ड ऑफ एज्युकेशनची स्थापना करण्यात आली होती. व मुंबई इलाख्यातील शिक्षणाची पध्दतशीर व्यवस्था लावण्यात आली होती. त्यासाठी मुंबई इलाख्याचे दोन भागात विभाजन करण्यात आले होते. १८४३ मध्ये सर रस्किन पेरीच्या शिक्षणक्षेत्रात नव विचारांचा उपयोग होताना दिसून येतो.

● **दक्षिणा फंडाची स्थापना :-** ईस्ट इंडिया कंपनी सरकारने १८४८ मध्ये दक्षिणा फंडाची स्थापना केली होती. या फंडातून जमा झालेल्या रक्कमेतून उत्कृष्ट पुस्तकांना बक्षिसे व उत्कृष्ट काम करणाऱ्या शिक्षण संस्थांना मानधन दिले जात होते.^{३१} याचा परिणाम खाजगी शिक्षण संस्थांचे जाळे पसरले होते. एवढेच नव्हे तर शिक्षणक्षेत्रात खाजगी शिक्षण संस्थांच्या संख्येत वाढ झाली होती.

कंपनी सरकारची सत्ता प्रस्थापित झाल्यावर एलफिन्स्टनने स्थानिक लोकांच्या शिक्षणासाठी एक योजना तयार केली होती. पुढे ईस्ट इंडिया कंपनी सरकारच्या १८५३ च्या प्रसिध्द चार्टर अॅक्टनुसार

१८५५ मध्ये डायरेक्टर ऑफ इन्स्ट्रक्शन हे पद निर्माण केले. व मुंबई ईलाख्यासाठी शिक्षणावर देखरेख करण्यासाठी एक खास यंत्रणा उभारली. व पहिला डायरेक्टर म्हणून एर्विसन पेरी याची नियुक्ती केली.^{३२}

• **व्हर्नाक्यूलर शाळा स्थापने विषयी पुनर्जागरण :-** व्हर्नाक्यूलर शाळा स्थापनेविषयी कंपनी सरकारच्या धोरणात बदल झालेला आढळून येतो. च्याशा ज्या तत्वावर स्थापन करण्यात आल्या होत्या. त्या शाळांचा सर्व खर्चाचा भार सोसने आणि ज्या गावाची लोकसंख्या दोन हजारापेक्षा कमी आहे तेथे अशा शाळा स्थापन होण्यापासून रोखणे.छ ह्या तत्वांशी सहमत होऊन विविध जिल्ह्यांमध्ये शाळा सुरु झाल्या होत्या. यासाठी लोकांचे व बोर्ड व्यवस्थापकांचे लेखी घेतली गेली. सुरुवातीला काही वर्षांत अशा प्रकारच्या शाळा मोठ्याप्रमाणात स्थापन करण्यात आल्या, परंतु नंतर ह्या शाळांचा खर्च अनुदानापेक्षा जास्त वाढल्यामुळे शासनाने अशा शाळा सुरु न करण्याचा आदेश दिला. अपवाद फक्त स्वतःचा खर्च स्वतः करणाऱ्या शाळांना सोडून दिले होते.^{३३}

१८५२ ते १८५४ च्या दरम्यान कमी प्रमाणात नवीन शाळा सुरु झाल्या होत्या. वाढीव अनुदानानंतर ह्या सर्व शाळांचा पुनर्जागरण घेणे आवश्यक झाले होते. व मंडळाने ह्या शाळांची तपासणी केली असता या शाळांचा सर्व खर्च शासनाने करावा अशी शिफारस केली होती. त्याचबरोबर ज्या खेड्यांची लोकसंख्या दोन हजारापेक्षा कमी आहे त्यांना फक्त ह्या एकाच कारणासाठी शिक्षणापासून वंचित करणे योग्य नव्हते. म्हणून त्यांनी आपला निर्णय बदलेला होता.^{३४} १८२१ मध्ये थॉमस मन्रोला एलफिन्स्टनने पत्र पाठविले होते. व त्यात राज्यकारभाराविषयी विचार कळविले होते. तशाच आशयाचे विचार १८५४ मध्ये एलफिन्स्टनने कोलब्रुकला लिहिलेल्या पत्रात व्यक्त करताना म्हटले होते की, "आपलं राज्य हिंदुस्थानात चिरकाल राहिल असं स्वप्नातही आणू नये. नेटिव लोक आपलं राज्य चालवायला पूर्ण समर्थ होऊन ते आपलं स्वतःचं हित साधतील याकडे आपलं आतापासून लक्ष लागलं पाहिजे. शेवटी मागे राहणारा लौकिक आणि कर्तव्य केल्याच समाधान हेच आपलं बक्षीस समजलं पाहिजे."^{३५} एलफिन्स्टनचे विचार लक्षात घेता असे कळते की, भारतात आपली सत्ता जास्त काळ टिकणार नाही. याची खात्री असून देखील आपण केलेले कार्य हे चिरकाल टिकेल असे काम करावे ही

त्याची इच्छा दिसते व पुढे भविष्यात त्याची इच्छा पूर्ण झालेली दिसून येते.

खेड्यांमध्ये जर शाळा सुरु करावयाच्या असतील तर तेथील लोकांनी शिक्षकांचा अर्धा पगार व शाळेसाठी इमारत आणि पुस्तके उपलब्ध करून द्यावेत. असे केले तर मंडळही शिक्षकांसाठी कमीत-कमी १० रुपये व जास्तीत-जास्त ४० रुपये शिक्षकांच्या पगाराचे नियोजन करेल.^{३६} यावरून ग्रामीण भागातील शिक्षणासाठी अनुदानापेक्षा जास्त खर्च झाल्यामुळे गावातील लोकांनी देखील शिक्षणाच्या कार्यात मोलाचे सहकार्य करावे. जेणेकरून शिक्षणाची जाणीव त्यांनाही होईल व शिक्षणाचे महत्त्व कळेलं.

• **शाळांवर देखरेख करणारी प्रशासन व्यवस्था :-** शाळांवर देखरेख करण्यासाठी कंपनी सरकारने जी प्रशासन व्यवस्था तयार केली होती ती सदोषपूर्ण व अपुरी आहे असे महात्मा फुले यांनी मत व्यक्त केले होते. ते म्हणतात "उपशिक्षण तपासनीस शाळेला वर्षातून एकदा भेट देतो. त्या भेटीपासून विशेष फायदा होत नाही. ग्रामीण भागातील शाळांची तपासणी वर्षातून निदान चार वेळा किंवा त्यापेक्षा अधिक वेळा झाली पाहिजे. शाळेच्या तपासणीविषयी शिक्षकांना पूर्वसूचना न देता शाळांना अचानक भेटी देणे ही गोष्ट उपयुक्त ठरेल. त्यासाठी जिल्ह्यातील किंवा खेड्यातील अधिकाऱ्यांवर अवलंबून राहून चालणार नाही. त्यांना अनेक प्रकारची कामे असतात. शाळांना भेट देण्यास त्यांना सवड येत नाही. त्यांनी केलेली शाळेची तपासणी ही बहुधा उथळ आणि अपूर्ण असते. युरोपियन अधिकाऱ्यांचे देखरेख अधून अधून आवश्यक आहे त्यामुळे शिक्षकांवर नियंत्रण राहण्यास साह्य होईल."^{३७} महात्मा फुले यांनी तत्कालीन परिस्थितीत शिक्षण व्यवस्थेत सुधारणा होण्यासाठी मांडलेले विचार बऱ्याच अंशी उपयुक्त ठरले होते. त्यांनी सुचविलेल्या सूचनेचा अवलंब झालेला आढळतो.

१८५५ मध्ये डायरेक्टर ऑफ इन्स्ट्रक्शन हे पद निर्माण करण्यात आले होते. मुंबई ईलाख्याच्या शिक्षणावर देखरेख ठेवण्यासाठी पहिला डायरेक्टर म्हणून एर्विसन पेरी यांची नियुक्ती करण्यात आली होती. त्यांनी शिक्षण प्रसारासाठी व देखरेखीसाठी यंत्रणा उभी केली होती. उपशिक्षण निरीक्षकाचे पद निर्माण करून शाळा तपासणीचे काम त्यांच्याकडे सोपविले होते. पुढे नगरपालिका अस्तित्वात

आल्यावर नगरपालिकेच्या शाळेतील शिक्षणाची जबाबदारी नगरपालिकेवर सोपविण्यात आली होती, आणि शैक्षणिक कार्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी उपनिरीक्षकाची नियुक्ती करण्यात आली होती. त्याच्यावर शिक्षणाच्या कार्यपध्दतीवर देखरेख ठेवण्याची जबाबदारी सोपविण्यात आली होती.^{३८}

● सर चार्लस वुडचा खलिता :- लॉर्ड विल्यम बेंटिकच्या १८३५ च्या निर्णयाने भारतात इंग्रजी शिक्षणाला चालना देण्याचे काम झाले, परंतु सर चार्लस वुडच्या शिक्षणविषयक धोरणाने भारतीय शिक्षण पध्दतीला सुव्यवस्थितपणा आणण्याचे काम झाले होते. त्यांच्या धोरणाने भारतातील शिक्षण पध्दतीत अनेक बदल घडून आले होते.^{३९} ईस्ट इंडिया कंपनीचा कारभार पाहण्याचा अधिकार ज्या चार्टर अॅक्टनुसार मिळाला होता. त्यात १७९९, १८१३, १८३३, १८५३, मध्ये दुरुस्ती करून एक समिती नियुक्त करण्यात आली होती. या समितीमध्ये भारतीय प्रतिनिधी नव्हते. चार्लस वुड यांनी भारतात शिक्षणविषयक धोरण राबविण्याच्या संदर्भात शिफारशी सुचविल्या होत्या. त्यालाच वुडचा खलिता असे म्हणतात. या खलित्याला भारतीय शिक्षण क्षेत्रात "मॅगनाचार्टाचे" स्थान आहे.^{४०} चार्लस वुडने शिक्षणाला एक नवीन दिशा देण्याचा प्रयत्न केलेला होता.

१८५४ च्या वुडच्या शैक्षणिक अहवालानंतर विकासाच्या एका नव्या पर्वाला सुरुवात झाली होती. या अहवालाच्या शिफारशीनुसार भारत सरकारने शिक्षणाची जबाबदारी स्वीकारून १८५५ मध्ये मुंबई येथील बोर्ड ऑफ एज्युकेशनची जागा डिपार्टमेंट ऑफ एज्युकेशनने घेतली होती. त्यानुसार मोठ्याप्रमाणात प्राथमिक शाळा सुरु झाल्या होत्या.^{४१} १८५४ मध्ये कंपनी सरकारच्या संचालकांनी एक अहवाल प्रसिध्द केला होता. त्यात त्यांनी भारतातील शिक्षण आणि प्रशासन याविषयी आपले मत व्यक्त केले होते. त्यांच्या मते, शिक्षणाची देखरेख व त्याची दिशा ही अधिक चांगल्या पायावर उभी करावी व ह्यासाठी शिक्षण खात्यांची निर्मिती केली. त्यांच्या शासनाच्या धोरणाचाच हा एक भाग होता. त्यानंतर त्यांनी प्रत्येक प्रेसिडेन्सीत एक अधिकारी व शिक्षण क्षेत्रातील विषय हाताळण्यासाठी एका लेफ्टनन्टची नेमणूक करण्यासाठी शासनाकडे विनंती केली होती. तसेच पुढील काळात शिक्षणात 'तपासणी' हा एक अविभाज्य भाग असावा. त्यासाठी आवश्यक

पात्रतेच्या तपासनीसाठी नेमणूक व्हावी.^{४२} या अहवालावरून असे लक्षात येते की, शिक्षणाचा दर्जा उंचविण्यासाठी ब्रिटिश शासनाने शिक्षण खात्यांची निर्मिती करून योग्य पात्रतेचा अधिकाऱ्यामार्फत शिक्षणात सुव्यवस्था आणण्याचा प्रयत्न केला होता.

पुण्यातील विद्वानांनी तत्कालीन परिस्थितीत राष्ट्रीय शिक्षण देणाऱ्या शाळा, महाविद्यालये सुरु केल्या. तर मुंबईच्या विद्वानांनी सरकारी नोकऱ्या केल्या. आणि गावाच्या ठिकाणी माध्यमिक शाळा सुरु केल्या होत्या व ते ज्ञानदानाचे कार्य करत होते.^{४३} १८५४ मध्ये अनुदान संहिता झाल्यामुळे अनुदान मिळू लागले होते. त्यामुळे देशी संस्थांना प्रोत्साहन मिळाले व त्यांनी ज्ञानदानाच्या कार्यासाठी व समाजात जास्ती निर्माण करण्यासाठी अनेक ठिकाणी संस्था सुरु केल्या होत्या.

● विद्यापीठांची निर्मिती :- १८५४ मध्ये प्रसिध्द झालेल्या वुडचा खलित्याला विद्यापीठीय शिक्षणासाठी फार महत्त्वाचे स्थान आहे. या खलित्यात विद्यापीठांच्या स्थापनेविषयी व शिक्षणाविषयी काही शिफारशी सुचविलेल्या होत्या. भारतीय जनतेत झालेल्या शिक्षणाच्या प्रसारामुळे, सरकारी शिष्यवृत्ती संपादन करण्यात भारतीयांनी जो उच्च दर्जा प्राप्त केला त्यामुळे, तसेच खाजगी शिक्षणसंस्थेत शिकत असणाऱ्या विद्यार्थ्यांनी वैद्यकीय महाविद्यालयात जे यश मिळविले त्यामुळे आणि युरोपियन व अँग्लो-इंडियन जनतेच्या वाढत्या गरजांमुळे भारतात विद्यापीठांच्या स्थापनेची वेळ आली आहे या निष्कर्षाप्रत आम्ही आलो आहोत. छ शिफारशीनुसार कोलकत्ता, मद्रास व महाराष्ट्रात मुंबई येथे विद्यापीठांची स्थापना करण्यात आली.^{४४} या काळात उच्च शिक्षणात बऱ्यापैकी प्रसार झालेला होता. खानदेशात जरी महाविद्यालयीन शिक्षणाचा प्रसार झालेला नसला तरी १८५७ पर्यंत महाविद्यालयांची संख्या जवळपास २७ होती. ती १८८२ पर्यंत ७२ पर्यंत पोहचली. याचाच अर्थ २५ वर्षांच्या काळात विद्यापीठीय स्तरावर शिक्षण घेणाऱ्यांची संख्या वाढलेली होती.^{४५}

● लॉर्ड हॅरिस यांचे शिक्षणविषयक विचार :- लॉर्ड मेकॉले यांनी २ फेब्रुवारी १८३५ रोजी केलेल्या निवेदनात फिल्टर डाऊन थेअरी मांडली होती, आणि त्यातून इंग्रजी संस्कृतीत मुरलेला वर्ग सरकार आणि जनता यांच्यामध्ये मध्यस्थी म्हणून तयार करावा. या मध्यस्थ्यांनी देशी भाषेचा विकास

करावा. इंग्रजी मधून देशी परिभाषा तयार करावी आणि मध्यस्थ्यांच्या हस्ते जनतेला क्रमाक्रमाने योजनेच्या मातृभाषेतून ज्ञान द्यावे असा सल्ला मेकॉलेने दिला होता.^{४६} या पुढील टप्पा लॉर्ड हॅरिसच्या विचारात आढळतो.

१८८० मध्ये पुणे येथे घन्यू इंग्लिश स्कूलची स्थापना झाली. आणि महाराष्ट्रात राष्ट्रीय शिक्षणास प्रारंभ झाला.^{४७} लॉर्ड रिपन हा उदारमतवादी गर्दनर-जनरल होता. त्यांनी ८ फेब्रुवारी १८८२ रोजी भारतात पहिल्या शिक्षण आयोगाची स्थापना केली होती. या आयोगाच्या अध्यक्षपदी विल्यम हंटर यांची नेमणूक करण्यात आली होती.^{४८} विल्यम हंटर यांनी संपूर्ण भारतात फिरून शिक्षणाची पडताळणी केली. अनेक शिक्षण तज्ज्ञांशी चर्चा करून शिक्षणात कोणत्या सुधारणा करता येतील या विषयी एक सविस्तर अहवाल ब्रिटिश सरकारला सादर केला होता.

● हंटर कमिशन :- बुडने शिक्षणाविषयी सुचविलेल्या शिफारशी व त्यानुसार राबविले गेलेले शिक्षणाचे धोरण या विषयी १८८२ मध्ये लॉर्ड रिपन यांनी हंटर यांच्या अध्यक्षतेखाली एक कमिशन नेमले होते. व या कमिशनला शिक्षणाविषयी शिफारस करण्याचे सूचित केले होते. त्यानुसार हंटर कमिशनने शिक्षणाविषयी शिफारशी ब्रिटिश सरकारला सादर केल्या होत्या. हंटर आयोगाने शिक्षण क्षेत्रात प्रगती व्हावी या दृष्टीने काही सूचना वजा शिफारशी केलेल्या होत्या.

● खाजगी शिक्षणसंस्थांना सरकारने उत्तेजन द्यावे, व त्यांना अनुदान द्यावे.

● प्राथमिक शिक्षणाची जबाबदारी स्थानिक स्वराज्य संस्थांवर सोपवावी, परंतु त्यावर सरकारचे नियंत्रण व देखरेख असावे.

● लोकशिक्षणाकडे अधिक काळजीपूर्वक लक्ष द्यावे.

● शिक्षणावरील सरकारी नियंत्रण शिथिल करावे. प्रांतिक सरकाराने आपल्या

उत्पन्नपैकी काही ठरावीक हिस्सा प्रतिवर्षी शिक्षणासाठी राखून ठेवावा.^{४९} अशा विविध शिफारशी या हंटर आयोगाने सुचविलेल्या होत्या.

हंटर कमिशनच्या शिफारशीमुळे ब्रिटिश राजवटीत भारतात शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार होण्यास मदत झाली होती. शिक्षणाची जबाबदारी सरकारची

आहे. त्यामुळे शिक्षणक्षेत्रात महत्त्वाच्या सुधारणा, शिक्षण क्षेत्रातील उच्चवर्णियांची मक्तेदारी संपुष्टात येणे, शिक्षणाची दारे सर्वांसाठी खुली झाली, भारतीय समाजात आधुनिक विचाराला गती निर्माण होण्यास हंटर कमिशनच्या शिफारशी मुळे सुधारकांची नवी पिढी उदयास येण्यास व त्यातून राष्ट्रीय जागृती होण्यास चालना मिळाली.^{५०}

१८५४ च्या बुडच्या खलित्यात ज्या शिफारशी होत्या त्यास कितपत यश आलेले आहे, त्याची पडताळणी करण्यासाठी १८८२ मध्ये हंटर कमिशन नेमण्यात आले होते. विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक व बौद्धिक या दोन्हीही गुणांचा विकास होईल, असा शिक्षणक्रम तयार करावा व प्राथमिक शिक्षणाला जास्त उत्तेजन देऊन मुसलमानांना शिक्षण देण्यासाठी खास प्रयत्न केले जावेत असेही सूचित करण्यात आले होते. त्याचबरोबर हंटर आयोगाच्या सूचना पाळल्या जातात की नाही, त्यादृष्टीने शैक्षणिक विकास होतो किंवा नाही हे पाहणेसाठी दरवर्षी आढावा घेतला जावा अशीही शिफारस होती. म्हणून हा आयोग देशाच्या शिक्षण पध्दतीत महत्त्वाचा मानला जातो. एवढेच नव्हेतर शिक्षणव्यवस्थेला औपचारिक रूप आले होते.^{५१} १८८२ च्या हंटर कमिशननंतर माध्यमिक शिक्षणात मॅट्रिक्यूलेशन व स्कूललिब्रॅरिंग सर्टिफिकेट अशा दोन मुख्य परीक्षा ठेवण्यात आल्या होत्या. माध्यमिक शिक्षणक्रमात साहित्यिक अभ्यासक्रमाला अधिक महत्त्व येऊ लागले होते. काही ठिकाणी तांत्रिक विद्यालयेही सुरु करण्यात आले होते. माध्यमिक शिक्षणाचे इंग्रजी भाषा हे माध्यम ठेवण्यात आले होते.^{५२} १८५४ पासून १८८२ पर्यंत माध्यमिक शिक्षणाचा बराच विकास झालेला आढळून येतो. शिक्षणाचा उद्देश, अभ्यासक्रम, भाषा समस्या, परीक्षा, प्रशासन इत्यादी बाबतीत अनेक दोष निर्माण झाले असले तरी शिक्षण क्षेत्रात विविध उपाय योजनांद्वारे प्रगती होताना दिसते. हे नाकारता येणार नाही.

लॉर्ड रिपन यांनी शहरी व ग्रामीण भागातील स्थानिक लोकांना शिक्षणाचा अधिकार दिला होता. प्राथमिक शिक्षण हे स्थानिक मंडळाकडे सोपविण्यात आले होते. नगरपरिषदा, जिल्हा स्थानिक मंडळ यांना त्यांच्या भागातील प्राथमिक शाळांच्या प्रशासनाची जबाबदारी सोपविण्यात आली होती, परंतु प्रत्यक्षात शाळांची पाहणी व शिफारस करण्याचे काम पर्यवेक्षक या अधिकाऱ्यांमार्फत केले जात होते. त्याचबरोबर

जिल्हा स्थानिक मंडळांला शाळेची स्थान निश्चिती व फी विषयी निर्णय घेण्याचा अधिकार देण्यात आला होता, परंतु शिक्षकांच्या नेमणुका व बदल्या या सारखे प्रशासकीय हक्क शिक्षणविभागाकडे ठेवण्यात आले होते. त्याचबरोबर नगरपरिषदांना त्यांच्या भागातील प्राथमिक शाळांवर नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार देण्यात आला होता.⁴³ थोडक्यात लॉर्ड रिपन यांच्या काळात शहरी भागाबरोबरच ग्रामीण भागातील शिक्षणाकडे लक्ष दिलेले दिसून येते. एवढेच नव्हेतर स्थानिक मंडळांनाही विश्वासात घेऊन त्यांच्यामार्फत शिक्षणाचे कार्य केले जात होते. असा प्रयत्न खानदेशातही झालेला होता.

● **राष्ट्रीय शिक्षण कल्पनेचा विकास :-**
राष्ट्रीय भावनेने प्रेरित झालेल्या संस्था चालकांना व शिक्षकांना मार्ग काढता येईल आणि विद्यार्थ्यांच्या मनावर राष्ट्रीय भावनेला पोषक संस्कार घडवून आणता येतील. या श्रद्धेने खाजगी शिक्षणसंस्था उभे करून लोकशिक्षण लोकांच्या हाती घेण्याचा उपक्रम चिपळूणकर, टिळक व आगरकरांनी केलेला होता. त्यांच्या या उपक्रमाने महाराष्ट्रात राष्ट्रीय शिक्षणास प्रारंभ झाला. असे म्हणता येईल. वाढत्या लोकजागृती बरोबर राष्ट्रीय शिक्षणाच्या कल्पनेचाही विकास होत गेला. केवळ लोकांनी चालविलेले एवढेच नव्हे; तर राष्ट्रीय अस्मितेची प्रत्यक्ष जोपासना करणारे शिक्षण असा विचार प्रभावी होऊ लागला.⁴⁴ खाजगी शिक्षणसंस्थांना शाळा चालविण्यासाठी देऊन त्याच्यातून राष्ट्रीय शिक्षणाचा उगम झाला होता. त्याचा उपयोग स्वातंत्र्य चळवळीत झाला. या कल्पनेतूनच राष्ट्रीय शिक्षणास चालना मिळाली होती.

१८७१ मध्ये प्रांतिक सरकारकडे शिक्षणाची जबाबदारी सोपविण्यात आली होती. व प्रांताला केंद्राकडून शिक्षणासाठी जी मदत मिळत होती ती बंद झाली होती. म्हणून १८८४-८५ मध्ये प्रांतिय सरकारने असे ठरविले होते की, प्रांतातील नगरपरिषदा ह्या त्यांच्या उत्पन्नाच्या २/३ एवढा पैसा नगरपरिषदांच्या शाळांवर खर्च करतील. या मागील कल्पना अशी होती की, स्थानिक कराच्या माध्यमातून जो निधी मिळतो तो ग्रामीण भागातील प्राथमिक शाळा सुरु करण्यासाठी देण्यात यावा.⁴⁵ जनतेकडून कराच्या रुपाने मिळणारा निधीचा विनियोग ग्रामीण भागातील शिक्षणावर केला तर ग्रामीण भागात शिक्षण संस्था वाढतील व विद्यार्थ्यांचे शिक्षण घेण्याचे प्रमाणही वाढेल. कारण की ग्रामीण भागात निरक्षरता

असल्यामुळे अंधश्रद्धा जास्त प्रमाणात दिसते. या अंधश्रद्धेमुळे खानदेशात काही स्त्रिया सती गेल्याचे दिसून येते. म्हणून शाळा सुरु करणे आवश्यक वाटत होते.

इंग्रजी भाषेमुळे भारतीय समाजात आधुनिक विचार रुजू लागले होते. इंग्रजी भाषेतून शिक्षण घेतलेल्या तरुणांना आपल्या समाजातील भ्रष्ट आचारविचार व दुष्ट चालीरीती, अनिष्ट रूढीपरंपरा यांच्यातील ढोंगीपणा याची जाणीव होऊ लागली होती. आधुनिक शिक्षणाच्या प्रसारामुळे समाजसुधारणेच्या चळवळीचा पाया मजबूत होण्यास मदत झाली.⁴⁶

१८९९ मध्ये लॉर्ड कर्झनची भारताच्या गव्हर्नरपदी नियुक्ती झाली होती. त्याने पूर्वीच्या धोरणानुसारच शैक्षणिक कार्य प्रांतिक सरकारकडे दिले होते. प्रांतिक सरकारांना खाजगी व शासकीय संस्थांवर नियंत्रण ठेवण्याचे निर्देश दिले होते.⁴⁷ त्याने शिक्षणाला उत्तेजन देण्याचा आपल्या परीने प्रयत्न केला होता. तसेच शिक्षणाची पुनर्रचना करून शंती शिक्षणाला प्रारंभ केला होता. १८९९ मध्ये (एस.टी.सी.) सेकंडरी टिचर्स सर्టిफिकेट एक्झामिनेशन हा कोर्स सुरु केला होता. त्यामार्फत माध्यमिक शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्यासाठी कार्यक्रम तयार केला होता. थोडक्यात लॉर्ड कर्झनच्या काळात शिक्षणाची प्रगती झालेली दिसून येते.

भारतात इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसार झाला होता. त्यामुळे इंग्रजी शिक्षणाने देशाच्या विविध प्रांतांतील भारतीय लोकांचा संपर्क वाढला होता व इंग्रजी भाषा ही संपर्क भाषा बनली होती. निरनिराळ्या प्रांतांतील विविध भाषा बोलणाऱ्या लोकांना परस्परांशी इंग्रजी भाषेमुळे सहज संबंध साधता येऊ लागला होता. त्यातून राष्ट्रीय विचारांना चालना मिळाली होती. म्हणून भारतात एकोणिसाव्या शतकात राष्ट्रवादाचा उदय होण्यास इंग्रजी भाषा व इंग्रजी शिक्षण यांचा हातभार लागला होता.⁴⁸ पाश्चात्य शिक्षणाचा प्रवेश भारतात झाला आणि इतर क्षेत्रांप्रमाणे शिक्षणातही आमूलाग्र बदल झाला होता. भारतात पाच हजार वर्षांपासून चालत आलेली शिक्षण पध्दती मोडीस निघाली आणि शिक्षणाचे संस्थात्मककरण, सार्वत्रिकीकरण घडून आले. सुरुवातीला ही नवीन शिक्षण पध्दती पचनी पडण्यास त्रास झाला,⁴⁹ परंतु नंतर तिने मात्र वेग घेतलेला दिसतो. आजही तीच आधुनिक शिक्षण पध्दती वापरली जात आहे हे विशेष आहे.

- **संदर्भ साधने**
- १) तळवलकर गोविंद "संतातर १९४७", पृ.क्र. २०
 - २) जोशी पं.महादेवशास्त्री "भारतीय संस्कृतिकोश", खंड-९, पृ.क्र. २६८
 - ३) तळवलकर गोविंद पूर्वोक्त पृ.क्र. २१
 - ४) सरदार गंगाधर बाळकृष्ण "महाराष्ट्र-जीवन परंपरा प्रगती आणि समस्या", खंड दुसरा, पृ.क्र. २३
 - ५) तळवलकर गोविंद पूर्वोक्त पृ.क्र. २२
 - ६) पाटील व्ही.बी. "एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्रामधील समाजसुधारणेचा इतिहास" पृ.क्र. ८४
 - ७) Parulekar R.V. (Edited by) A source book of history of education in the bombay province part I, P.N.ii
 - ८) Parulekar R.V. उपरोक्त पृ.क्र. ११
 - ९) "ज्ञानोदय" पुस्तक क्र.८, अंक १८, मुंबई, १५ सप्टेंबर १८४९ पृ.क्र. ३३८
 - १०) पाटील व्ही.बी. पूर्वोक्त पृ.क्र. ८८
 - ११) फडके यशवंत दिनकर "विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र १९०१-१९१४" खंड-१, पृ.क्र. ३२
 - १२) घोडके ह.म. "महाराष्ट्रगाथा", पृ.क्र. ४४
 - १३) आण्णासो गरुड/सावंत बी.वी. "महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेचा इतिहास", पृ.क्र. ३३
 - १४) पाटील एम.व्ही "कंपनी सरकारकालीन खानदेश", पृ.क्र. १९७
 - १५) पाटील एम.व्ही उपरोक्त पृ.क्र. १९७
 - १६) जोशी पं.महादेवशास्त्री पूर्वोक्त पृ.क्र. ३७६
 - १७) वैद्य अरविंद "जागतिक शिक्षणाचा सामाजिक इतिहास", पृ.क्र. ७२
 - १८) सरदार गंगाधर बाळकृष्ण पूर्वोक्त पृ.क्र. २३
 - १९) पाटील व्ही.बी. पूर्वोक्त पृ.क्र. ८७
 - २०) घोडके ह.म. "महाराष्ट्रगाथा" भाग-२, पृ.क्र. २१३
 - २१) सरदार गंगाधर बाळकृष्ण पूर्वोक्त पृ.क्र. २४
 - २२) कुलकर्णी अं.रा. "कंपनी सरकार" (ईस्ट इंडिया कंपनी) पृ.क्र. १७३-१७४
 - २३) ओक प्रमोद "एलफिनस्टन", पृ.क्र. २०३
 - २४) "ज्ञानोदय" पुस्तक क्र. ९, अंक २२, मुंबई, १५ नोव्हेंबर १८५० पृ.क्र. ४००
 - २५) घोडके ह.म. "महाराष्ट्रगाथा" भाग २- पूर्वोक्त पृ.क्र. २१५
 - २६) "ज्ञानोदय" पूर्वोक्त पृ.क्र. ४००
 - २७) घोडके ह.म. "महाराष्ट्रगाथा" भाग २- पूर्वोक्त पृ.क्र. २१५
 - २८) "ज्ञानोदय" पूर्वोक्त पृ.क्र. ४००
 - २९) Khanolkar V.P. Indigenous Elementary education in the Bombay Presidency in १८५५ thereabout Directory by Indian institute of education, P.N. XIV
 - ३०) मोरे दिनेश "आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास १८१८-१९६०" पृ.क्र. २८५
 - ३१) भारतीय इतिहास आणि संस्कृती - वर्षे १९, पुस्तक ७४, जूलै/सप्टेंबर १९८२, पृ.क्र. ४८
 - ३२) जी. डी. जळगाव मुंबई १९९४, पृ.क्र. ६५१
 - ३३) Khanolkar V. P. पूर्वोक्त P.N. XVI
 - ३४) Khanolkar V. P. उपरोक्त P.N. XVI
 - ३५) ओक प्रमोद पूर्वोक्त पृ.क्र. १३६
 - ३६) Khanolkar V. P. पूर्वोक्त P.N. XVII
 - ३७) नरके हरी "महात्मा फुले साहित्य आणि चळवळ", पृ.क्र. ६९-७०
 - ३८) जी. डी. जळगाव पूर्वोक्त पृ.क्र. ६५२
 - ३९) Khanolkar V. P. पूर्वोक्त P.N. XX

- ४०) पाटील व्ही.बी. पूर्वोक्त पृ.क्र.८९
४१) Kamat A.R. Progress of education in rural Maharashtra, P.N.९
४२) Khanolkar V. P. पूर्वोक्त P.N. XVII
४३) सरदार गंगाधर बाळकृष्ण पूर्वोक्त पृ.क्र. २७
४४) पाटील लीला पूर्वोक्त पृ.क्र.१२१
४५) पाटील लीला उपरोक्त पृ.क्र.१२१
४६) नरके हरी पूर्वोक्त पृ.क्र.१०३
४७) सहस्रबुध्दे पुरुषोत्तम गणेश "महाराष्ट्र संस्कृती", पृ.क्र. ७३२
४८) वैद्य अरविंद पूर्वोक्त पृ.क्र.७६
४९) पाटील व्ही.बी. पूर्वोक्त पृ.क्र.९०
५०) आण्णासो गरुड / सावंत बी. वी. पूर्वोक्त पृ.क्र.३४
५१) घोडके ह.म. "महाराष्ट्रगाथा" भाग २- पूर्वोक्त पृ.क्र.२१८
५२) जोशी पं.महादेवशास्त्री पूर्वोक्त पृ.क्र. ३७६
५३) Kamat A.R. पूर्वोक्त पृ.क्र. १०
५४) सरदार गंगाधर बाळकृष्ण पूर्वोक्त पृ.क्र. ५३
५५) Kamat A.R. पूर्वोक्त पृ.क्र. १०
५६) पाटील व्ही.बी. पूर्वोक्त पृ.क्र. ९२
५७) Kamat A.R. पूर्वोक्त पृ.क्र. ११
५८) पाटील व्ही.बी. पूर्वोक्त पृ.क्र. ९२
५९) घोडके ह.म. "महाराष्ट्रगाथा" भाग २- पूर्वोक्त पृ.क्र.२२२